

P. G. BULGAKOV: *Jizn'i trudi Beruni* (Beyrunî'nin Yaşamı ve Yapıtları) Taşkent 1972 İzd-vo "Fan". 428 s.

Harezm'li büyük Türk bilgini Ebu Reyhan Beyrunî'yi (973-1048) doğumunun 1000. yılında anmak amacıyla Türkiye'de¹ olduğu gibi, Sovyetler Birliği'nde de² bilimsel faaliyetler düzenlenmiştir. Beyrunî'nin doğumunun 1000. yılı münasebetiyle çıkarılan, ancak Kurumumuz kitaplığına son zamanlarda gelen bu kitapta, elde bulunan tüm ana kaynakların incelemesine, Beyrunî'nin yapıtlarına dayalı olarak, yaratıcılık sürecinin periyodlara ayrılışına ve bunların tanımlanmasına, ayrıca başlıca yapıtlarının incelemesine yer verilmektedir. Yazarın belirttiğine göre, son zamanlarda ortaya çıkarılan kaynakların ışığı altında, Beyrunî'nin biyografisi, önceki incelemelere kıyasla çok daha geniş kapsamlı olarak incelenmektedir. Kitapta, Beyrunî'nin, devrin Orta Asya'lı bilginleriyle olan bilimsel ilişkilerine özel bir yer ayrılmıştır.

Kitap, yazarın Önsöz'üyle birlikte 15 bölümden oluşmaktadır: 1) Parlak kültür dönemi; 2) Çocukluk ve gençlik; 3) Rey ve Hucendî; 4) Yaşamının bilinmeyen sayfaları; 5) Hazar Denizi kıyılarında; 6) El-Âsâru'l-Bâkiye 'ani'l-Kurûni'l-Hâliye; 7) Elveda Ceyhun!.. 8) Gazne'de ilk yıllar; 9) Bilimin savunucusu; 10) Indica; 11) Büyük işlerin doruğu; 12) Altmış yaş geride bırakış; 13) Değerli taşlar hakkında çok değerli kitabı; 14) Son başarıları; 15) Beyrunî. Kitabın sonundaki ekler bölümünde, Rus, Doğu ve Batı dillerindeki kaynakların listesi, özel ad dizini ve Beyrunî'nin yapıtlarının dizini yer almaktadır. Yazar, bilimin çeşitli dallarında yaklaşık 150 yapıt bırakan Beyrunî'nin, astronomi, geodezi, matematik ve tabii bilimlerdeki başarılarının, Doğu'daki rasyonel düşüncenin gelişmesi için sağlam bir temel kurduğunu, kimi buluşlarının ise dünya bilimine katkıda bulunduğunu belirtmektedir.

Birinci bölümde, Beyrunî'nin yaşadığı ve önceki iki yüzyıl boyunca Yakın Doğu ve Orta Asya halkları kültürünün, özellikle biliminin hızla gelişmesi ve İslam Doğu'sundaki belli başlı dünya görüşleri incelenmektedir. IX-XI. yüzyıllarda Orta Asya'da kültürün coşkun gelişmesine yol açan başlıca nedenler, koşullar ve kimi yardımcı etkenler ele alınmaktadır. Bu dönemde yaşayan matematikçi, astronom, coğrafyacı, tabiiyeci, hekim ve filologların faaliyetlerine ilişkin olarak ayrıntılı bilgi verilmektedir.

İkinci bölüm, Beyrunî'nin çocukluk ve gençlik yıllarına ayrılmıştır. Yazar, Beyrunî'nin yaşamı hakkında bilgi edinmek için, O'nun yapıtlarına başvurmanın yararlı olduğunu belirtmektedir. Beyrunî'nin bilimsel faaliyeti ve yapıtlarına ilişkin bilgi içeren ve biricik nüshası Hollanda'da Leiden Kütüphanesi'nde bulunan

¹ Bkz. *Büyük Türk Âlimi Birünî'nin 1000. Doğum Yılı Kutlanacak. Belleten*, Cilt. XXXIII, No: 131 (1969) s. 427. Türk Tarih Kurumu Beyrunî'yi doğumunun 1000. yılında törenle anmış ve bir kitap çıkarmıştır: *Beyrunî'ye Armağan*. Ankara 1974 TTK Basımevi. VII + 301 s. = TTK Yay. VII. Dizi - Sa. 68.

² Bkz. L. B. Alaev: *1000 - letie so dnya rojdeniya Abu Rayhana al-Biruni* (yubileyne konferentsii i zasedaniya). *Narodî Azii i Afriki* 2 (1974), s. 233. (Abu Rayhan al-Biruni'nin Doğumunun 1000. yılı - Jubile konferansları ve toplantıları).

“Risâle l’îl-Bîrûnî fi Fihrist kütüp Muhammed bin Zekerîyya er-Râzî” başlıklı küçük yapıtı bu bakımdan büyük önem taşımaktadır.

Üçüncü bölümde Beyrunî’nin Rey’deki bilimsel faaliyetleri ve Hucendî ile birlikte çalışması ele alınmıştır. Gerek Beyrunî’nin yapıtlarında ve gerekse başka kaynaklarda O’nun Rey’deki yaşamına ilişkin hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Yazar, Beyrunî’nin, Rey’de, bilimsel ilişkilerinin geliştiğini ve Büveyhî Emîri Fahrüddeve’nin saray astronomu olan Hucendî’nin Rey’deki rasathanesine girdiğini belirtmektedir. Beyrunî’nin, Hucendî’nin buluşu *südsü Fahrî* hakkında bilgi sahibi olduğuna, O’nun bu alet üstüne yazdığı iki sayfa uzunluğunda değerli bir risaleye verdiği başlık tanıklık etmektedir. Sekstantın yapısına ilişkin olarak ayrıntılı bilgi veren bu risalenin, Beyrunî’nin ilk yapıtlarından olduğu sanılmaktadır. Yazar, Beyrunî’nin hangi koşullar altında Rey’den ayrıldığının günümüze dek bilinmediğini belirtmektedir.

Dördüncü bölümde, Beyrunî’nin yaşamının yalnızca iki yılı (997-998) incelenmektedir. Beyrunî’nin yaşamında 997-998 yıllarına biraz ışık tutan “Tahdîdu Nihâyâtî’l-Emâkin”e göre, 997’de Beyrunî Rey’den ayrılarak Ket’e döndü. Burada doğulu, öncelikle Orta Asya’lı bilgilerle bilimsel ilişkiler kurdu. Beyrunî ay tutulmasını aynı anda Bağdad ve Ket’ten gözleme konusunda, doğunun büyük matematikçi ve astronomlarından Ebü’l-Vefa el-Buzcanî ile yazışmaya başladı. Yine bu dönemde, felsefe ve fizik konularında çağdaşı olan İbni Sina ile de mektuplaşmıştır.

Beşinci bölümde Cürcan dönemi incelenmektedir. Beyrunî’nin 998-999 yıllarında Cürcan’a geldiği ve 1003-1004 yıllarına dek burada kaldığı tahmin edilmektedir. Cürcan’da yeniden tahta geçen Kabûs’un Beyrunî’yi yanına çağırdığı ve Beyrunî’nin de parasal yardım elde etmek amacıyla bu çağrıyı kabul ettiği sanılabilir. Cürcan dönemi, Beyrunî’nin yoğun bilim faaliyetlerini başlattığı çok verimli bir dönem olmuştur. Ancak Kabûs’un, bilimsel araştırmaları için gerekli olan maddî yardımı kesmesi üzerine, Beyrunî Harezmi’ye döndü. Beyrunî Cürcan’da iki büyük kitapla birlikte, elimizde ancak 3 tanesi bulunan, en aşağı 15 yapıt yazdı. Yazar, Beyrunî’nin bu dönemde yazdığı yapıtlara ilişkin olarak ayrıntılı bilgi vermektedir.

Altıncı bölüm, Beyrunî’nin Cürcan döneminin başlıca yapıtı olan “El-Âsârü’l-Bâkiye ‘ani’l-Kurûnî’l-Hâliye”ye ayrılmıştır. Bu yapıtta Yakın Doğu ve Orta Asya halklarının din, töre, takvim, bayram ve rivayetlerine özel bir yer verilmektedir. Yazar bu kitabın konusuna ilişkin olarak ayrıntılı bilgi veriyor. Tarihsel-bilimsel öneminin değerlendirilmesine geçmeden önce, Beyrunî’nin, bu kitabın yazılması sırasında yararlandığı çeşitli sözlü ve yazılı kaynaklara değiniyor. 1957’de Taşkent’te, Beyrunî’nin seçme yapıtları serisinde “El-Âsârü’l-Bâkiye”nin Rusça çevirisine, 1968’de ise Özbekçe çevirisine yer verilmiştir.

Yedinci bölümde, Beyrunî’nin Cürcan’dan Gürgenç’e geçişi ve buradaki bilim faaliyetleri incelenmektedir. Beyrunî siyasal nedenler yüzünden Harezmi’den Gazne’ye geçti ve “Tahdîdu Nihâyâtî’l-Emâkin”i yazmaya başladı. Yazar, Beyrunî’nin Gürgenç’te yazdığı yapıtları hakkında ayrıntılı bilgi veriyor.

Sekizinci bölümde, Beyrunî’nin Gazne’de bulunduğu ilk on iki yıl içindeki başlıca eğilim ve bilim faaliyetlerinin sonuçları anlatılmaktadır. Geodezik astronomi ve esas itibarıyla geodezi alanındaki tüm incelemelerinin sonuçlarını, 1017

ile 1025 yılları arasında yazdığı “*Tahdîdu Nihâyâtî'l-Emâkin*”de topladı. Yazar, Beyrunî'nin bu yapıtı ile “*Tahkîku mâ li'l-Hind*” arasında yazdığı yapıtlar hakkında kısaca bilgi vermektedir.

Dokuzuncu bölümde “*Tahdîdu Nihâyâtî'l-Emâkin*” ayrıntılarıyla incelenmektedir. Yazar kendisinin yazdığı bir inceleme yazısı ve yorumla birlikte bu kitabın Rusça çevirisinin 1966'da Taşkent'te yayımlandığını belirtiyor³. Kitap geniş bir giriş, beş kuramsal bölüm ve somut geodezi davalarının çözümüne ilişkin olarak getirilen örneklerden oluşmaktadır. Yazar, Beyrunî'nin bu yapıtı yazarken yararlandığı kaynaklara değiniyor.

Onuncu bölümde, Beyrunî'nin “*Tahkîku mâ li'l-Hind*”i incelenmektedir. Yazar, Beyrunî'nin daha Cürcan'da iken (999-1003) Hindistan'ın coğrafya ve astronomisi üstüne bir risale yazdığını kaydetmektedir. Beyrunî, elimizde bulunmayan bu yapıtı, 1017'de Gazne'ye ilk geldiği günlerde, buradaki Hint bilgileri ile görüşmeler ve Hindistan'a yaptığı geziler sayesinde bu ülke, halkı, yaşayış tarzı, bilim ve kültürü, felsefesi hakkında topladığı malzemelere dayalı olarak yazmıştır. Sanskrit dilini öğrenen Beyrunî'nin Hint kaynakları üstündeki yoğun çalışma dönemi 1027-1030 yıllarına rastlar. “*Tahkîku mâ li'l-Hind*” 1030'da tamamlanmıştır. Beyrunî'nin 1030'dan önce yazdığı ve Hindistan'ı konu alan 7 yapıtı anılabilir. Yazar, adları “*Tahkîku mâ li'l-Hind*”de geçen bu risale ve kitapların özeti veriyor. “*Tahkîku mâ li'l-Hind*”, Beyrunî'nin kısa bir girişle birlikte 80 bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Beyrunî bu kitabı yazmaya teşvik eden nedenleri anlatmaktadır. Yazar, kitabın 80 bölümü hakkında ayrıntılı olarak bilgi veriyor. Üç yazma nüshası elimize geçen bu kitabın 1963'de Rusça, 1965'de ise Özbekçe çevirileri yayımlanmıştır⁴. Daha sonra, yazar, Beyrunî'nin bu kitaptan sonra yazdığı ve tümüyle ya da kısmen Hindistan'la ilgili konuları ele alan yapıtları üstünde duruyor.

On birinci bölümde, Beyrunî'nin bilimsel çalışmalarının doruğunu oluşturan ve Orta Asya'da, ortaçağ astronomi ve trigonometrisinin gelişmesine çok büyük katkısı olan “*El-Kanun el-Mes'ûdî*”incelenmektedir. Birçok bölümlere ayrılan on bir makeden (kitap) oluşan bu yapıtın, ana çizgilerle, konusu, makale ve bölümleri hakkında ayrıntılı olarak bilgi veriliyor. Yazar, bu kitabın yazılması sırasında yararlanılan kaynaklar üzerinde kısaca duruyor ve bu yapıtın astronomi açısından çok büyük bir önem taşıdığını ve ortaçağın astronomi ansiklopedisi sayılabileceğini belirtiyor. Daha sonra bu yapıt hakkında inceleme ve araştırmalar yapmış olan bilim adamlarının çalışmalarına değiniyor. Bu kitabın tam olarak Rusça ve Özbekçe çevirilerinin baskıya hazırlanmakta olduğunu kaydediyor.

On ikinci bölümde, Beyrunî'nin 70 yaşına bastığı 1036 yılı sonunda tamamladığı “*Risâle l'il-Birûnî fi Fihrist kütüb Muhammed bin Zekerîyya er-Râzî*” incelenmektedir. Beyrunî, büyük bilgin er-Râzî'nin yapıtlarının bir listesini verdikten sonra, 1036 yılı sonuna dek yazdığı kendi yapıtlarının da bir listesini vermektedir. Yazar,

³ “*Tahdîdu Nihâyâtî'l-Emâkin*”. Çev.: K. Burslan. Türk Tarih Kurumu Kitaplığı. Ter./3. 196 s.

⁴ “*Tahkîku mâ li'l-Hind*”. Çev.: K. Burslan. Türk Tarih Kurumu Kitaplığı. Ter./1. 137 s.

Beyrunî'nin burada gösterdiği yapıtlarını, O'nun gösterdiği kronolojik düzen içinde incelemektedir.

On üçüncü bölüm, Beyrunî'nin yaşamının son on yılında yazdığı, ancak tarihi kesinlikle bilinmeyen "Kitâbu'l-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir"e ayrılmıştır. Elimizde dört yazma nüshası bulunan bu kitap, Beyrunî'nin bildiği tüm değerli metallere, minerallere ve ayrıca mineral ve metal alaşımları hakkında bilgi içermektedir. Yazar, 1963'de Rusça'ya çevrilmiş olan ⁵ bu kitap üstüne Sovyetler Birliği'nde yapılan çok sayıda inceleme ve araştırmalara değiniyor. Beyrunî'nin yaşamının son aşamasındaki felsefi ve ahlaksal görüşlerini öğrenmek için temel kaynak olan bu kitabın bilim açısından özelliklerini belirtiyor ve konusunu inceliyor.

On dördüncü bölümde, Beyrunî'nin yaşamının son iki yılında (1047-1048) Gazne'de yazdığı ve tamamlayamadığı "Kitâbu's-Saydene" incelenmektedir. 1972'de Rusça'ya çevrilmiş olan ⁶ bu kitap, Önsöz'le birlikte 5 küçük bölümden oluşmaktadır. Yazar, Beyrunî'nin bu kitabı yazdığı sırada başvurduğu kaynakları ayrıntılarıyla incelemektedir.

On beşinci bölümde yazar, Beyrunî'nin uzun yaratıcılık dönemini yedi aşamaya ayırmaktadır : 1) Ket dönemi (983-990); 2) Kendi başına yaptığı bilimsel çalışmaların başlangıç dönemi (991-998); 3) Cürcan dönemi (998-1004); 4) Gürgeç dönemi (1004-1017); 5) Gazne dönemi (1018-1029); 6) Gazne dönemi (1030-1037); 7) Gazne'de son yıllar (1038-1048). Yazar daha sonra, Beyrunî'nin, astronomi, geodezi, matematik, geometri, trigonometri, coğrafya, mineraloji, farmakoloji, filoloji, tarih alanlarında yaptığı katkılarını değerlendirmesini yapıyor. Beyrunî'nin yaşamı ve yapıtları üstüne Doğu'da, Avrupa'da, Sovyetler Birliği'nde ve dünyanın öteki ülkelerinde yapılan çalışmaları ayrıntılı olarak anlatıyor. Ayrıca Beyrunî'nin doğumunun 998. yılı münasebetiyle 1971'de Taşkent'te yapılan toplantıya sunulan 15 bildiri hakkında bilgi veriyor.

TÜTEN ÖZKAYA, Ph. D.

⁵ "Kitâbu'l-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir" (El yazması nüshası Kayseri'de Raşid Efendi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır). Çev.: Ş. Yalçınkaya. *Türkiyat Mecmuası* V, 1-26 (1935).

⁶ "Kitâbu's-Saydene" *Mukaddemesi*. (Bilinen biricik nüshası Bursa Genel Kitablığı Kurşunlu Kütüphanesi 149 numarada bulunan bu yazma ilk olarak 1927'de Z. V. Togan tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır). Çev.: Ş. Yalçınkaya. İstanbul 1937. = İ. Ü. Tıp Enst. neşriyatı. No. 9.